

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏN BİRİ – AZƏRBAYCAN DİLİ

Açar sözlər: hun-qıpçaq, təşəkkül və əski dövr, sabitləşmə dövrü, ədəbi dil və xalq dili, osmanlı və Azərbaycan dili ənənəsi

Ключевые слова: гунны-гыпчаки, развитие и древний период, период стабильности, литературный и народный язык, традиции османов и азербайджанский язык

Keywords: Huns-Gipchaks, development and ancient period, period of stability, literary and folk language, Ottoman traditions and Azerbaijani language

Türkiyə türkləri kimi, Azərbaycan türklərinin də formalaşması e.ə. son əsrlərdə hun-qıpçaqların Xəzər dənizinin qərb sahillərinə gəlişi ilə başlanır, səlcuqların yürüşü ilə tamamlanır; həmin dövrdə tayfa dilləri cilalanır, orta qədim dil formalaşır. XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq səlcuq dili Azərbaycan və osmanlı dillərinə şaxələnir və hər birisi müstəqil inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Səlcuq dilində yazılmış ədəbi abidələr (Şəyyad Həməzinin «Yusif və Züleyxa», Əlinin «Qisseyi-Yusif», Cəlaləddin Ruminin, Sultan Vələdin əsərləri və s.) Azərbaycan və türk dilləri üçün müştərək hesab oluna bilər, lakin XIII əsrdən sonrakı yazı tariximiz (Həsənoğlunun şeirləri, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, «Dastani-Əhməd Hərəmi», Qazi Bühranəddinin tuyuqları, «Divan», Nəsimi, Füzulinin əsərləri) qədim Azərbaycan dilini səciyyələndirir.

“Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərinin müstəqil xalqlar kimi ayrılması orta əsrlərin sonlarına aiddir. XVI əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan Səfəvilər dövləti Azərbaycan xalqının həm siyasi-coğrafiyasını müəyyənləşdirir, həm də etnik konsolidasiyasını təmin edir. Şah İsmayıl Xətəinin başçılığı ilə təşəkkül tapan bu dövlətin mövcudluğu dövründə Azərbaycan xalqı formalaşır. Azərbaycan dilinin Şah İsmayıl Xətəidən başlayan özünəməxsusluq axtarıları M.P.Vaqiflə (XVIII əsr) yekunlaşır ki, artıq bundan sonra Azərbaycan dili barədə inamla danışmaq mümkündür.” (1, 160). N.Cəfərov azərbaycanlıların “yurd” tutma tarixini üç dövrə ayırır: “tarixəqədərki” dövr, yəni ən qədim zamanlardan regionda Qafqaz və İran mənşəli

xalqlarla yanaşı, türklərin də məskun olması; qıpçaq və oğuz axınları. Müəllif göstərir ki, Səfəvilərə qədər siyasi-ictimai təşkilatlanma pərakəndədir, məhz səfəvilər milli təmərküzləşmənin əsasını qoymuşlar. Lakin bu da davamlı olmamışdır, belə ki, Azərbaycan xalqı yeni dövrün əvvəllərindən müxtəlif hakimiyyətlərin siyasi nüfuz altında parçalanmışdır (1, 161).

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, əhalisinin əsas ünsiyyət vasitəsidir; İran İslam Respublikasında yaşayan 35 milyondan çox azərbaycanlının, vaxtilə İraqa köçmüş, özlərini kərkük, türkmən adlandıran 200 minə yaxın insanın ana dilidir.

Azərbaycan dili Ural-Altay dilləri ailəsinin türk dili qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir, türk dilləri arealının cənub-qərb qolunu təşkil edir. Ədəbi dili bəsitlikdən dolğunluğa doğru sürətli mərhələlərə qədəm qoyub.

Tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dili tarixini iki dövrə ayırırlar: təşəkkül və sabitləşmə:

I *Təşəkkül və ya əski dövr* təxminən IX-X əsrlərdən XVII əsrin əvvəllərində bir mərhələni əhatə edir. Azərbaycan ədəbi dilinin işləndiyi areal öz miqyası ilə fərqlənir. Cəlairlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin saray və ordu dili olan bu dil Ön Asiyada ədəbi dil rolunu oynamışdır. Həmin dövr Azərbaycan dilinin leksik tərkibi ərəb və fars sözlərinin çoxluğu ilə fərqlənir. Dövrün dil üslubları, aparıcı janr olan preziya ədəbi dilə külli miqdarda alınma sözlərin gəlməsinə səbəb olur. Bu dövrdə ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemində paralelizm daha çox müşahidə olunur: *qanı-hanı-xanı, dutmaq-tutmaq, daş-taş, bən-mən, bunumu, igit-yigit*. Paralelizm morfoloji əlamətlərdə də özünü göstərib: III şəxs xəbər şəkilçisi *-dür* və *-dürür*; əmr forması I şəxsin cəmində *-alım, -avuz (alalım, alavuz)*, gələcək zaman şəkilçisi *-ası, -isər, -acaq (alacıdır, alısərdir, alacaqdır)*. T.Hacıyev belə paralelizmi ədəbi dil üçün xarakterik olan variantlıq yox, müxtəlif tayfa dillərinin qalıqları hesab edir (2, 49).

Əski dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin osmanlı dili ilə müştərək sözləri işləkliyi tamamilə itirir: *şimdi, şöylə, şu, kəndi* və s. Bu dövr türk ədəbi dillərinin tam başa çatmasıdır. A.Axundovun fikrincə, dövrlər arasındakı fərqlər fonetik səviyyədə də güclüdür. Əski dövrə xas olan *o-a* sait, *h-q-x* samit müvaziliyi yeni dövrdə *o* və *h* səslərinin sabitləşməsi ilə səciyyələnir. Qrammatikada da eyni vəziyyətdir. İsmi təsirlilik hal şəkilçisi *-yı, -yi, -yu, -yü* və *-ni, -ni, -nu, -nü* müvaziliyi yeni dövrdə aradan çıxır. Feilin *-isər* qəti gələcək zaman şəkilçisi öz yerini *-acaq, -əcək* şəkilçisinə verir (3, 151).

Əski dövr Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelinə uyğun olmuşdur, yəni təyin edən söz təyin olunandan sonra işlənmişdir: *fəsl-i-gül, çeşmi-siyah, gülşəni-raz* və s.

Azərbaycan dili öz inkişafında 2 mərhələyə bölünür: 1. Ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi: XIII-XIV əsrlər; 2) Klassik şeir dili: XV-XVIII əsrlər. Bu mərhələdə müasir dilimiz üçün arxaik sayılan sözlər işləkdir: *tanık, yazı, duş, diin, ulaşmaq* və s.

Təşəkkül dövründə 2 üslub fəaliyyət göstərir: danışq - kitab və danışq-folklor (2, 151). Bu dövrdə yazılı ədəbi nümunələrin varlığı müəyyən faktlarla təsdiq olunur. XIII əsrdən qabaq Azərbaycan ədəbi dilinin olmasını təsdiq edən kifayət qədər dəlillər var. Milli təfəkkür tərzini göstərən Q.Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvinin fars dilində yazdığı əsərlərində dilimiz üçün səciyyəvi olan yüzlərlə söz, söz birləşmələri, aforizm, zərbi-məsəl, atalar sözü və frazeoloji birləşmələr işlənir. Şirvanşah Əxsitanın «Leyli və Məcnun» əsərini N.Gəncəviyə fars dilində yazmasını sifariş verməsi, «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanları, Həsənoğlunun qəzəlləri, «Dastani-Əhməd Hərami» və b. əsərlərin bitkin dil xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbi dilinin çox-çox əvvəllər mövcudluğuna sübutdur. Ə.Dəmirçizadə analoji olaraq şərh edir: «XIII əsrdən əlimizdə olan azərbaycanca yazılı abidələr elə mükəmməl səviyyədədir ki, bunların boş yerdə yaradılmasını təsəvvür etmək olmaz» (4, 51-78). Təşəkkül dövrünün ikinci mərhələsində, yəni XIII-XVII əsrlərdə klassik-kitab üslubu aparıcı olsa da, getdikcə danışq-folklor üslubu onu üstələyir. Təbriz-Şamaxı dialektlərinin xüsusiyyətləri ümumiləşərək ədəbi dil normasının əsasını təşkil edir.

II *Sabitləşmə dövrü* XVII əsrin ortalarından başlanır və üç mərhələni əhatə edir: 1) ədəbi dilin xəlqiləşmə mərhələsi (XVII-XIX əsrə qədər); 2) milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (XIX-XX əsrin əvvəlləri); 3) müasir mərhələ (XX əsrin əvvəllərindən sonra).

Dövrümüzə qədər gəlib çıxan alınma ərəb və fars mənşəli sözlərin və-təndaşlıq hüququ qazanması məhz ədəbi dilin xəlqiləşməsi dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri sabitləşir, paralel dil faktları azalır, bunlar daha çox ümumi ünsiyyət yox, üslubi fakt kimi nəzərə çarpır. Bu mərhələdə ədəbi dil norması demokratikləşir: Füzuli məktəbinin aparıcı təmayülləri M.P.Vaqif üslubunun içərisində əriməyə başlayır və yeni üslubun inkişafına zəmin yaranır.

Azərbaycan dili böyük inkişaf yoluna özünün ikinci inkişaf mərhələsində başlamışdır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılmağa, qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlanmış, bəzi rəsmi sənədlər tərtib edilmiş, elmi araşdırmalar aparılmış, dərsliklər yazılmışdır. Bu dövr XX əsrin 30-cu illərində davam edir və milli ədəbi dil formalaşır.

Müasir mərhələdə – XX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin orfoqrafik və orforepik normaları sabitləşir. Terminoloji sahədə hərəmərcliyi aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında İstilah Komissiyası

yaradılır. Alınma sözlərə münasibət bildirilir. Milli mətbuat və elmi ictimaiyyət də bu məsələlərə biganə qalmır.

«Maarif və mədəniyyət» jurnalının 1923-cü il 3-cü sayında Ə.Cövdət ərəb və fars mənşəli terminləri dilimizdən tamamilə təmizləmək şüarı ilə çıxış edən İstilah Komissiyasının hazırladığı terminoloji lüğətlərə tənqidi münasibətini bildiren məqalə ilə çıxış edir. Həmin lüğətlərdən bəzi nümunələr gətirək:

градус – dərəcə – bölkü
землетресение – zəlzələ – titrənmə
карта – xəritə – taslaq
круг – dairə – girdola
материк – qitə – parçaquru
масштаб – miqyas – özölçüm
население – əhali – yaşaq
промышленность – sənaye – törədiş
порт – liman – qarı
артерия – şəryan – qızıl damar
вена – vərid – kök damar
вьющиеся – sətləq – sarmaşanlar
дыхание – tənəffüs – hək alma
природа – təbiət – varış
количество – kəmiyyət – nancalıq
решение – həll – çürüş
сумма – məcmu – tupal
уравнение – moadelə – tartış
геометрия – həndəsə – biçimbil
конус – məxrut – incik
мера – mizan – ölçək
ограничение – məhdudiyət – çitli
пирамида – ehram – inciktay
количество – kəmiyyət – buyur köçür

F.Ağazadə «Türkcəni zənginləşdirmək yolları» adlı məqaləsində ərəb və fars kəlmələrinin əleyhinə olduğunu və onların «türkləşdirmə üsullarını» açıq şəkildə bildirir, bu üsullar faydasız olduqda başqa tədbirlər təklif edir: «Əvvəla, türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; ikincisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı» (5, 6-7). Ö.F.Nemanzadə ərəb və fars sözlərinin alınmasında müəyyən bir qanunauyğunluq olduğunu diqqətə çəkir. Müəllif bildirir ki, tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən söz alması təbiidir, lakin dərd burasıdır, bizim söz almağımızla özgələrin almağı arasında dağlar qədər

fərq var: biz özgülərdən söz almaqla öz dilimizi həqir və bərbad etmişik; amma özgülər dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər... Ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar..., aldıkları yad sözlərini özlərinə mal edib öz ləhcələrinə uydurmuşlar, öz sərfələrini, öz qaydalarına tabe etmişlər(6).

İkinci fikrin tərəfdarları bütün ərəb və fars terminlərini yox, yalnız qəliz, çətin anlaşılan kəlmələri dildən təmizləməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Termin yaradıcılığında purizmin zərərli hadisə olduğunu göstərən B.Çobanzadə «Türkcə sərf və nəhv istilahları» adlı məqaləsində «Əcəba, Azəri türk sərf və nəhvində hanki tədbirləri işlətməli?» sualına 3 «dürlü cavab» verir: 1. Avropa istilahlarını almalı; 2. Türkcədən istilahlar yapmalı; 3. Əski ərəb istilahlarını mümkün olduğu qədər sadələşdirərək indilik braqmalı (7, 54).

1926 cı il I Bakı Türköloji Qurultayında Zifeld Simumyagi alınma terminlərin «canlı xalq sərvətləri» ilə əvəz edilməsi yollarından danışır: «Canlı xalq şivələrinin yerlərdə ən yaxşı söz materiallarının toplayıcıları qismində kənd müəllimlərinin iştirakı ilə dilçi alimlər tərəfindən tərtib edilən izahlı lüğətlər xalq kütlələrinə yaxın olan ədəbi dilin yaradılmasında böyük kömək göstərə bilər... Anatomiya və tibb üçün terminləri hazır şəkildə, xeyli dərəcədə, qəssablar, baytar və türkəçarələrdə, aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda, zoologiyaya aid terminləri isə ovçular və balıqçılarda tapmaq olar və i.a. Müəllif fikrini davam edərək bildirir ki, ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri *yərbil* tipli terminləri rədd etmək yox, onları *yərbilik* (coğrafiya), *yulduzbilik* (astronomiya), *subilik* (hidrologiya), *daşbilik* (petroqrafiya) və s. şəkildə təshih etmək lazımdır. Lakin Simumyagi etiraf edir ki, xalq dilinin bütün dialekt sərvətlərindən istifadə etdikdən sonra da onda boşluqlar qalacaq, bunları yalnız başqa dillərdən alınmalar doldura bilər. Bu zaman o, aşağıdakı qaydalara riayət etməyi vacib bilir:

alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səslər sərhədini aşmamalıdır (məsələn, onda *ü* affrikatı olmamalıdır);

alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səs uyuşmaları və sıraları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır);

alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir;

danışanın qüvvələrinin psixofiziki qənaəti baxımından, dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir (8, 177).

Bir qədər əvvəl Y.V.Çəmənşəminli də belə oxşar fikir irəli sürmüşdü. O, Azərbaycan dilini zərif, zəngin söz ehtiyatına, qrammatik qayda-qanunlara malik bir dil hesab edirdi: “Dil qayırmalıq (sünilik) sevməz, zor və gücü də qəbul etməz! Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik, təbiilik sayəsində də elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiy-

yatındadır. Görək onlar toplanılsın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Söz axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin!” (9)

Əlbəttə, terminologiyamızın çətin anlaşılacaq ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsində, ədəbi dilin xalq danışığı dilinə yaxınlaşmasında puristlərin xidmətini inkar etmək olmaz. Hətta yaratdıqları terminlərin bir çoxu indi də dilimizdə işlənməkdədir: *fırlanma*, *yığılma*, *durum*, *sıxac*, *tıxac*, *biçim*, *itki*, *bildiriş*, *görmə*, *uduş* və s. Türkoloji qurultayda Odabaş öz çıxışında purizmin müsbət meyillərinə toxunur. Onun fikrincə, purizm ərəb və fars dili qanunlarının Azərbaycan dilinə təsirini zəiflətdi, eləcə də bu dillərdən söz axınının qarşısını aldı.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Odabaş qurultaydakı əksər məruzəçilərdən fərqli olaraq ərəb və fars sözlərinə o qədər də mühafizəkar yanaşmır. Məsələn, türk xalqları üçün elmi terminologiya yaradılarkən prinsiplər kimi təklifi belə olur: «Sosial-tarixi səbəblər üzündən türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daxil olan elmi terminləri araşdırdıqdan, onlara eyni yazılış formaları və bütün türk xalqları üçün eyni mənə verdikdən sonra saxlamalı. Bəzi ayrı-ayrı türk tayfalarının bu ləhcələrdə müəyyən mənada vətəndaşlıq hüququ almış və bir növ, beynəlmiləl sayılan bir sıra ərəb və fars terminlərini yerli sözlərlə əvəz etmək meylini məqsəduyğun saymamaq; ..yeni terminologiya yaradılarkən, ərəb dilinin bəzi şəkildələri elə həmin dildən alınan sözlərdə tətbiq edilə bilər..» (8, 190). Həmin qurultayda «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri» mövzusunda çıxış edən Zifeld Simumyagi, ümumiyyətlə, ərəb və fars alınmalarının əleyhinə olduğunu gizlətmir. Məruzəçiyə görə, türk dillərində yalnız dini anlayışları bildirən ərəb və fars sözləri işlənməlidir: “Mən bu sözlərin (*ərəb və fars sözləri nəzərdə tutulur* – N.M.) əleyhinəyəm. Hesab edirəm ki, bunlar dini mirasdan başqa bir şey deyil, odur ki, türk dilində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanması mümkün sayıram. Elə məhz kilsələri bağlamadığımız, adamlara etiqad etməyi qadağan etmədiyimiz üçün ərəb dilindən alınmış “*Allah*”, “*şeytan*”, “*molla*”, “*axund*”, “*namaz*”, “*hacı*”, *fars dilindən alınmış “dərviş”, “abdəst”, “aftaba”* kimi sözləri dini anlayışlar üçün saxlamaq olar.» Nəticədə alınma terminlərə münasibəti belədir: “..ümumi bir qayda əsasında – əcnəbi dillərdən terminləri yalnız ən zəruri hallarda, dilin özünün bütün imkanları istifadə edildikdə götürmək lazımdır” (8, 178).

Qurultayda B.Çobanzadə «Elmi terminologiya sistemi haqqında» adlı məruzəsində ərəb və fars sözlərinin türk dilinə xas olan aqqlütinasiya və sinharmonizmi pozmasını bildirir, lakin bu dillərlə bağlı başqa bir əsası olduğunu da qeyd edir: «..Əlişir Nəvainin, XV – XVI əsrin istənilən osmanlı klassikinə, Baki, Nəbi, Nədimin dilini götürsək, onların dilləri oxşardır və bizim üçün anlaşılıqdır ki, bunun da səbəbi, qismən, terminologiyalarındakı ərəb və fars sözləridir» (8, 180).

Ötən əsrin əvvəllərində Hənəfi Zeynallı türk dilləri üzrə elmi terminologiyanın əsasında “xalqın özünün yaradıcılığı durmalıdır” fikrini irəli sürür. Lakin “ərəb və fars mənşəli terminlərin də dilimizdə mövcud olmaq hüququnu hələlik qüvvədə saxlamağ”ı vacib bilir. Belə qənaətə gəlir ki, “..fars terminlərindən yalnız kütlə üçün anlaşılıqlı olanlarını saxlamalı. İqtisadiyyat və texnika baxımından dünya mədəniyyətinin bütün Şərq, o cümlədən türk xalqları tərəfindən qavranılmasının qaçılmazlığını dərk edərək, bu iki sahəyə aid olan əksər fənlərdə elmi anlayışlar üçün xalq dilində terminlər yaratmaq yox, bütün mədəni dünya üçün ümumi olan hazır terminləri qəbul etmək məqsədəuyğun olardı; *motor, dinamo, sosializm, trest, sindikat* sözlərini doğma dilin sözlərilə əvəz etməyin nə dərəcədə düzgün olacağını deyə bilmərəm” (8, 184).

Müqayisə üçün deyə bilərik ki, ərəb və fars sözlərinə qarşı islahatlar ötən əsrin əvvəllərində Türkiyə Cümhuriyyətində də özünü göstərmişdir. R.Rüstəmov, baş verən islahatlar öz bəhrəsini verdiyi üçün, türk dilinin inkişafında dönüşü Respublika dövrünə aid edir. 1932-ci ildə yaradılmış “Türk Dil Qurumu” özləşmə prosesinə başlayır. “Burada əsas vəzifə türk dilinin leksik tərkibini xarici sözlərdən və ifadələrdən təmizləməkdən ibarət idi. Xüsusilə də ərəb-fars söz və ifadələrindən, morfoloji əlamət (şəkilçi, önqoşma və s.), sintaktik konstruksiyalardan (izafət, cümlə quruluşu və s.) təmizlənməyə başlanmışdır. Əsas məqsəd müasir türk ədəbi dilini yad ünsürlərdən qorumaq, dildə indi də mövcud olan bəzi xarici sözləri öz türkcəsi ilə əvəz etməkdən ibarətdir” (9, 3).

Ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmuşdur, yalnız sonralar terminlərin işlənmə nisbətində ana dili və rus, Avropa dilləri lüğət vahidlərinin rolu, funksiyası, əmsalı artmış, hətta ən adi məişət sözləri terminoloji səciyyə qazanmağa başlamış və fəallaşaraq sistem şəkli almışdır.

V.Aslanov 1920-60-cı illəri Azərbaycan dilinin leksik inkişafında dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və dəyişməsinə ən ziddiyyətli dövr kimi qiymətləndirir. Məhz bu 40 illik zamanda əlifbamız və dilimizin orfoqrafiya qaydaları dəfələrlə dəyişilmiş və bütün bunlar lüğət tərkibinə öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə terminologiya sahəsi ideoloji mübarizə cəbhəsinə çevrilmişdi. Ona görə də terminologiya sistemlərində ərəb, fars, rus və Avropa dilləri sözlərinin sayı Azərbaycan dilinin keçdiyi mürəkkəb tarixi proseslə üzvi əlaqədə dəyişmişdir (10, 107).

Ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin ictimai gərəklindən başqa, dilimizin normalarına tabe olması və seçmə yolu ilə götürülməsi vacib şərtidir. XX əsrin əvvəllərində kortəbii kütləvi axın nəticəsində istər müəlliflərin fərdi üslubunda, istərsə də bütövlükdə ədəbi dilin ümumi fəaliyyətində ərəb, fars, rus və Avropa mənbəli leksik-terminoloji vahidlər

eyni hüquqda, eyni funksional məqamda işlədilirdi. Məsələn, *şəbih – aktyor, təmsil – pyes, nəzm – poeziya, müstəbid – despot, istibdad – despotizm, inqilab – revolyusiya, tərəqqi – proqres, icarə – podrat, mizanülhərərə – termometr, anbar – sklad, divan – sud, narazılıq – protest, karxana – zavod* və s. Bəzən bu paralellik bütöv bir silsilədən ibarət olurdu: *xəstəxana – müalicəxana – bimarxana – leçebnitsa, riyakar – münafiq – avamfərib – şarlatan* və s. Mənbə müxtəlifliyi ilə paralelizmin qanuniləşməsi, müvaziliyin norma şəkli alması nəticəsində Azərbaycan dili terminləri də hər iki yöndən gələn leksik nümunələrlə növbələşirdi: *bulvar – bağça, tara – qab ağırı, nəbatat – otlar, rişə – damar, ziya – işıq, ləşkər – qoşun* və s. (11, 130-131). Akademik T.Hacıyev XX əsrin 20-ci illərindən sonra termin yaradıcılığının iki mərhələ keçdiyini qeyd edir: 1920-40-cı və 1950-80-ci illər. Müəllif məsələnin mahiyyətini ərəb və fars və ya rus və Avropa sözünün az yaxud çox işlənməsində deyil, termin yaradıcılığı işinin səciyyəsinə, inkişaf meylinə görür. Əgər 20-ci illərdə *şura, dairə, firqə, sərmayə, sərmayədar, beynəlmiləl, inqilab, mədəniyyət, maliyyə* kimi ərəb, fars terminlərinin müqabilində 30-cu illərdə müvafiq olaraq *sovet, rayon, partiya, kapital, kapitalist, internasional, revolyusiya, kultura, finans* kimi rus, Avropa dilləri terminləri işlənirdisə, əsas meyillərlə yanaşı ayrı çalarlar da vardı. Məsələn, 20-ci illərdə purizm terminləri fəaldı, 30-cu illərdə isə artıq normativ milli terminlər «müəyyən yer tutur». 30-cu illərin sonlarında rus və Avropa sözlərinə meyil güclənir, 40-cı illərin sonlarında bunların xeyli qismi rədd olunur, yenə ərəb və fars sözləri bərpa olunur. T.Hacıyev müxtəlif mənbələrin qabarması-çəkilməsi prosesində Azərbaycan terminologiyasında ərəb və fars sözlərinin ifrat səviyyədə sabitləşməməsini bədii dilimizin xidmətində görür (11, 271-272). Bu keyfiyyət və kəmiyyət fərqləri dilimizin inkişaf səviyyəsində özünü bu və ya digər şəkildə göstərmişdir. Rus və Avropa dilləri materiallarının dilimizdə işlənmə potensialı və tezliyi artdıqca alınma prosesində leksik paralellik ərəb və fars dilləri ilə müqayisədə bu dillərin üstünlüyü ilə nəticələnir.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində 3 meyil aparıcıdır:

1.Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək. Bu meyil «Mola Nəsrəddin» jurnalının, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin yazılarında özünü bariz şəkildə göstərir.

Mollanəsrəddinçilər ədəbiyyatın ideyalılığını onun xəlqiliyindən ayırmırdılar. Onların bu məsələdə fikirləri yekdildir: xalqın ədəbiyyatı onun xarakteri, ruhunu əks etdirməlidir. Xalq ruhundan məhrum olan əsər sənət aləmində özünə yer tuta bilməz. Ə.Haqqverdiyev də ədəbiyyatda realizmin tərəfdarı idi və ona həyatı, canlı danışıqı köçürən, naturalist təsvir üsulu kimi baxırdı. Ədibin yaratdığı hər tipdə fərdi, cəmiyyətin müəyyən ictimai əhval-ruhiyyəsini ifadə edən ümumi keyfiyyətlər vardır. Məsələn, Ə.Haqqverdiyev

“Marallarım” haqqında yazırdı: “Mən gələn məqalələrimdə heç maralımın adını yazmayacağam, çünki hər maralım özü-özünü tanıyacaq. Qarelər üçün də bu adların bir elə əhəmiyyəti yoxdur; maralın adı istəyir Rəmazan, istəyir Şəban, istəyir Səfər, istəyir Rəcəb olsun, qare üçün bir təfavüt etməz. Ancaq maral olsun. Bu maralın adı hərçənd Qasım əmidir, amma Qasım əmi bu maral deyil, neçə yüz, bəlkə neçə min maralı yığıb bir yerdə yoğurub içindən bir maral çıxarıb adını Qasım əmi qoymuşam” (12). Məhz bu estetik prinsiplə ədəbi dilin xəlqiliyi müəyyən edilirdi.

2) Osmanlı və Azərbaycan dilinin ənənələrinə söykənən ədəbi dil yaratmaq. Bu özünü daha çox «Füyuzat», «Həyat» kimi jurnal və qəzetlərin, Ə.Hüseynzadə kimi milli, türkçülük ideoloqların dilində əksini tapır. Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi “Füyuzat” Azərbaycanda milli şüurun oyanmasında, özünəqayıdışda, mədəni-mənəvi yüksəlişdə, ictimai fikrin dirçəlişində, maarifçilik ideyalarının, pedaqoji düşüncələrin müəyyən istiqamətdə yönəlməsində, hərəkatın milli məcraya yönəlməsində, ziyalı elitasının, qələm və istedad sahiblərinin, fikir mücahidlərinin formalaşmasında və bütün problemlərə ümumtürk müstəvisində baxmaqda mühüm rol oynamışdır. Əslində “Füyuzat” “Həyat” qəzetindəki məramın davamı idi.

Ötən əsrin əvvəlində dil məsələsi siyasi səciyyə daşıyırdı. Bəzən Azərbaycan xalqının müstəqil xalq olması, dilinin də müstəqil bir dil olması inkar olunurdu. Azərbaycan dilini Qafqaz şivəsi adlandırır, müxtəlif siyasi təmayül və əqidələrə mənsub olanları osmanlı dili ilə eyniləşdirirdilər. Ona görə də osmanlılarla birləşməyi, vahid bir dildə - osmanlı dilində danışmağı təklif edirdilər. Təsüf ki, Ə.Hüseynzadə də beləcə yazırdı: “.. bizim ana dilimiz çox dar və kasıb dildir. Bəzi mətləbi onda yetirmək mümkün deyil” (13). Türkiyədə təhsil alan milli ziyalılarımız da xalq dili ilə ədəbi dil arasında uçurum yaradır, ədəbiyyatı, hətta mətbuatı yuxarı siniflər üçün nəzərdə tuturdular. Məsələn, “Füyuzat” yazırdı: “.. lisani-əvvam heç bir vaxtda lisani-ədəblə bir olmaz” (14). Yaxud: “Heç bir zaman heç bir millətin ədəbiyyatı, lisani-ədəbisi tamamilə çoban, əkinçi lisanı olmamışdır” (15). Təsədüfi deyildir ki, Ə.Hüseynzadə M.Ə.Sabirin, A.Səhhətin, Ə.Haqverdiyevin, A.Şaiqin əsərlərinin dilini, onlardakı xəlqiliyi bəyənmirdi. “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı məqaləsində Azərbaycan əlifbasının və dilinin demokratikləşməsinin, xalq danışığı dilinin qanunları əsasında sadələşdirilməsinin əleyhinə çıxırdı (16). Hətta “İkinci il” dərslində çap olunan milli, xəlqi müəlliflərin əsərlərinə istehza edərək, onları “türk dilinin qanunlarını pozan əsərlər” adlandırır, əvəzində oraya osmanlı, cığatay ədəbiyyatı nümunələrini daxil etməyi təklif edir: “Anlamıram ki, bizim bura müəllimlərimdə, müəlliflərimdə cığatay və osmanlı ədəbiyyatına qarşı bu inad nə üçündür?! Canım, osmanlı əşar və ədəbiyyatında elə nümunələr vardır ki, sizin bu kimi şeirlərinizdən daha türkcə, daha azərbaycanca və qafqazcadır” (16).

Lakin bu proses həm də Azərbaycanda xalq dilinə əsaslanan ədəbi dil uğrunda mübarizəyə səbəb oldu. Bura qabaqcıl ziyalılar, tanınmış simalar – yazıçılar, şairlər, tənqidçilər qoşulur. Silsilə dərslilər, müntəxabatlar, məcmuələr, məqalələr çap olunur. Onlardan biri də Rəşid bəy Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətval” əsəridir. İlk Azərbaycan dərsliyi hesab olunan “Bəsirətül-ətval”ın müqəddiməsində müəllif yazır: “Türki Azərbaycan dilində məkati-bi-ibtidaidə qiraət üçün münasib kitabəmiz olmadığından neçə sənələrdən bəri rastıma gəldikcə zəmanəmizə uyğun və məişətimizə münasib bildiyim bir parə hekayə və rəvayətləri sadə türki dili ilə təqrir və təhrir eləmişəm. Hala bu minval cəm elədigim əsəri-mütəfərriqədən bir məcmuə tərtib edüb ətfali-müsəlmanın bəsirət gözünü açmaq mənzurilə bu məcmuəyə “Bəsirətül-ətval” adı verdim” (17, 7).

Dili milləti yaşadan əsas əlamətlərdən biri hesab edən F.Köçərli məşhur rus pedaqoqu Uşinskinin sözlərinə əsaslanaraq yazırdı: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan, fot olar və ondan bir nişanə qalmaz” (18, 292). Ö.F.Nemanzadə fikrini ümumiləşdirərək, yazıçılarımızın “əvam” üçün ayrı, “xas” üçün fərqli dil yaratmaq təşəbbüslərini ziyanlı olduğunu qeyd edir, hamının, heç olmasa çoxunun anlayacağı dildə yazmağı təklif edir: “..Açıq türkcə yazılmış yazılara “əvam” dili deyib gülməməli! Daha vaxtdır ki, “xas” dilinin əvam, dilinə yaxınlaşdıraq. Daha vaxtdır ki, mümkün mərtəbə açıb yazıb camaatı oxumağa həvəsləndirək. Əgər açıq bura türkcəsilə yazarsaq, İstanbula gedən beş-on qəzetimiz anlaşılmaqçımı! .. Bizə beş-on istanbullunun anlaması lazım deyil, üç-dörd milyon qafqazlının anlaması lazımdır” (19).

Y.V.Çəmənəminli də xalqın anlamadığı, başa düşmədiyi dildə yazanları xalqın tərəqqisinə böyük ziyan vurduğunu, mənafeələrini ümumin mənafeələrindən üstün tutduqlarını göstərir. Dilimizin belə bir vəziyyətə düşməsində Ə.Hüseynzadəni qınayan ədib yazırdı ki, “Həyat” və “Füyuzat” kimi orqanların dili bizim ədəbi dilimizi “ərəbləşmiş osmanlı dilinə” yaxınlaşdırmaqdan başqa başqa heç bir iş görmədi: “Həyat” elə dildə yazılırdı ki, onu ancaq pürsavad adamlar oxuyub feyz ala bilərdilər. Xalq isə az savad ilə belə qəzetləri oxuya bilməzdi. “Həyat” bağlandısa da, onun böyük təsiri mətbuatımızda dərin izlər buraxdı, qəzetlərimiz xalq malı olmayıb, bir ovuc ibarətlərə qulluq etməyə başladı. Əlibəy Hüseynzadənin istedadı, məlumatı və tərcümeyi-halı gözübağlıca kimi oxucuların və ələlxüsus mühərrirliyə həvəslənənlərin ağıl və məsləklərinə qalib gəldi. Hamı bir ağız ilə onun dahiyi-əzim olmağını söyləyib inandılar, mətbuatımızda təqlidçilik meydanı açıldı, qəliz ibarələr ortalığa çıxdı... Hüseynzadənin dövlətindən ərəbləşmiş osmanlı dili “ədəbi”lik iddiasına düşdü” (20). Y.V.Çəmənəminli yeganə doğru yolu mühafizəkar ənənələrin dağılmasında, ata-baba dilinə qayıtmaqda görürdü.

Məqalələrində S.Hüseyn tez-tez ədəbi dil məsələlərinə toxunur, canlı danışığı dilindən uzaqlaşan yazıçıları tənqid edirdi. “Şəlalə”ni ziyanlı, yanlış istiqamətdə olan, xalq dilinə yabançı bir jurnal adlandırır (21). Jurnalın öz dilindən misal gətirərək göstərirdi ki, bu nə Azərbaycan, nə fars, nə də ərəb dilidir. Üç dildən düzələn və konkret qrammatikası olmayan bu dili ədəbi dil qəbul etmək: “Şairin, ya müəllifin yazdığı əsər o vaxt da fayda verə bilər ki, o əsər “el malı” ola bilər. Bir əsər də “el malı” olmaq üçün elin dilində, elin anladığı tərzdə yazılmalıdır. ..Belə qurma dil ədəbi dil ola bilməz! Hər bir qövmün ədəbləri və ürfəsi tərəfindən o qövmün dilinin ruhuna və qanununa müvafiq yaradılmış, zəriflənirilmiş və sərvətləndirilmiş dil o qövmün “ədəbi dilidir” (22).

“Füyuzat”, “Həyat” və “Şəlalə”çilərin tələbləri bu idi ki, bütün türkdilli xalqlar “yeni osmanlı şivəsini gözəl üslub nümunəsi” kimi qəbul edib işlətməlidirlər, çünki “yeni osmanlı türkcəsi digər türk şivələrindən daha ziyadə ərəbcə və farsca lüğətlərin istelası altındadır.” Demokratlar isə bu fikirləri qeyri-elmi, əsassız bir mülahizə kimi qəbul edirdilər.

C.Məmmədquluzadə və onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı dil məsələsinə xüsusi diqqət verməsi onun məramı ilə səsleşirdi. Yazıçı və jurnalist kimi məqsədi həmvətənlərini, iranlı fəhlələri, məzlum əməkçi xalqı ayılmaq olmuşdur. Ona görə də deyirdi: elə yazmaq lazımdır ki, müraciət etdiyən avam kütlə səni başa düşsə, anlaya, düşünüb nəticə çıxara bilsin. Bunun üçün ən məqbul yol asan dildə - Ana dilində yazmaqdır. Onun fikrincə, ədəbi dil ilə yazıçının, mətbuatın, “avam camaatın” dili arasında uçurum olmamalıdır; ədəbi dil cilalanmış, işlənmiş xalq dili əsasında inkişaf etməlidir. Ədib göstərirdi ki, Ə.Hüseynzadə və onun dil siyasətini müdafiə edən jurnalistlər, yazıçılar ədəbi dil məsələlərinin həllində mürtəcə mövqə tuturlar. Belə olduqda bu müəlliflər özlərini xalqdan ayırır, şəxsi mənafeələrinə xidmət edən, bir ovuc ziyalının oxuyub başa düşdüyü məhdud bir vasitəyə çevirməyə çalışırlar. Onlar asan yazmağı eyib hesab edir, savadlarını göstərmək üçün yazılarını ərəb, fars, osmanlı söz və ibarələrlə doldurur, özlərinə belə bəraət qazandırır: “Avamın və kəndlinin canı cəhənnəmə! Mənə çox lazımdır ki, o, mənim yazdığımı başa düşəcək, ya düşməyəcək. Mənə ancaq bu lazımdır ki, mənim yazdığımı oxuyanda desinlər: “Pəh, pəh, gör ərəb dilini nə yaxşı bilir” (23). Təsadüfi deyildir ki, demokratik hərəkatın ardıcıl etirazı və tənqidlərin nəticəsi olaraq Ə.Hüseynzadə Azərbaycanda fəaliyyətini davam etdirə bilmədi, 1910-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etməli oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatının Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir. Ü.Hacıbəyov, Ö.F.Nemanzadə, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, A.Qayıbov kimi klassikləri bu dili inkişaf etdirmiş, ümumxalq dili səviyyəsinə yüksəlmişlər. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan realistlərinin dilini, onların dil mövqeyini təqdir edir və bu yolla getməyə çağırırdı. O, ədəbi dili xalqın, cəmiyyətin

ümumi inkişafına, fikri, mənəvi tərəqqisinə xidmət edən qüdrətli bir vasitə kimi qiymətləndirirdi.

Demokratlar həmişə ümumi fikrə qarşı duranlara qarşı çıxmış, ədəbi dili sadələşdirmək, onu leksik-qrammatik cəhətdən xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq tərəfdarı olmuşlar. Azərbaycan ədəbi dilinin sonralar demokratik istiqamətdə sürətlə inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri ötən əsrdə qabaqcıl elmi fikrin dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməsi və düzgün mövqeyi idi (24, 300-315).

3) Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq. Dialekt təsirlərindən uzaq bu dili N.Nərimanov, A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi yazıçılar yaradırlar. Abdulla Şaiq ədəbi dilimizi doğru istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməyi məqbul sayırdı. "Dilimiz və ədəbiyyatımız" adlı məqaləsində dili zənginləşdirmək yollarında əsas kimi el dilinin zənginliklərinə, onun incəliklərinə müraciət etməyi ən düzgün yol hesab edirdi. Təsadüfi deyildir ki, şifahi xalq ədəbiyyatını "məişətimizin ayinəsi", onun dilini "ən azan və olduqca gözəl lisan" adlandırır: ".. məişət və təbiətə dair bu qisim şeirlər camaatımızın sağlam bir fikir, ülvi bir hissə malik olduğunu göstərdiyi kimi, dilimizin dəxi nə qədər gözəl və lətif dil olduğunu sübut edir. Bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaq qurtaracaq şeylərdən deyil" (25). Məqalələrində tez-tez ədəbi dil məsələsinə toxunan Seyid Hüseyn ümumxalq dilindən uzaqlaşan yazıçı və şairləri tənqid edirdi. F.Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabının nəşrinə müsbət hadisə kimi yanaşan ədib bunu "millətinə qarşı istək və məhəbbət duyğusu aşılaman" əsər kimi qiymətləndirirdi (26). Başqa bir məqaləsində yazırdı: "..Bu kimi hədiyyələr nəşr edilsə idi, millətimizə və dilimizə böyük bir xidmət edilmiş olurdu. Zira balalarımız arasında söylənən və işlənən məsəl və tapmacalardan, nəğmə və düzgilərdən bir çox xatirimizdən fəramuş olmuş türk sözləri öyrənərdik və əvəzinə də qullandığımız əcnəbi sözlərini dilimizdən və yazımızdan kənar edərdik" (27).

Abbas Səhhətin "Vətən" şeiri milli-mənəvi düşüncəni, tarixi-etik ənənələri, vicdan və əxlaq kodeksini özündə təcəssüm etdirən, həm ədəbi-bədii nümunə, həm də sevgi-məhəbbət simvolu, milli şüurun inkişafına təkan verən, vətəni sevməyi anda, himnə çevirən müdrik bir sənət nümunəsidir:

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

..Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa da, ol şəxsə vicdan olmaz.

C.Cabbarlının "Ana" şeiri Azərbaycan klassik poeziya zəminində yetişmiş, milli ədəbiyyatımızın və dilimizin ən gözəl nümunələrindən biridir:

Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qul tək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir.
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərəm bəzmi-istirahətdir.

Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri budur ki, ədəbi dil danışığ dilinin gözəlliklərinə meyil edir, hətta qrammatik qanun pozulsa belə, ədəbi dil onu qəlibləşdirir.

X X X

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almasıdır. 1990-cı ilədək SSRİ-nin tərkibində olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərində tədrisinin 100 illik tarixi vardır. Azərbaycan dili, onun tarixi, dialektləri geniş surətdə tədqiq edilmiş, bu dildə milyon nüsxələrlə əsər çap edilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənən fonetik və qrammatik quruluşu, leksik bazası vardır. Leksik tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, zaman keçdikcə bu dildə spesifik sözlər yaranıb, başqa dillərdən sözlər daxil olub, bunlardan bəziləri oğuz qrupuna aid digər dillərdə işlənir. Məsələn, *qurtulmaq-bitmək, dışarı-çöl, pınar-bulaq, oda-el, küçük-xırda, bəyaz-ağ, bakan-nazir, kendi-öz, başkent-paytaxt, ovğu-tərif* və s.

Azərbaycan dilində xüsusilə fonetik cəhətcə oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənən bəzi xüsusiyyətlər vardır:

1) Azərbaycan dilinin fonem tərkibində 15 sait və 25 samit vardır ki, 40 fonem əlifbada 32 hərflə işarələnir. Uzun saitlərə və səgir nun (*ŋ*) samitinə aid ayrıca hərf yoxdur.

2) Fonetik vurğu sonuncu hecaya düşür. Fonematik vurğunun yeri sözün mənasından asılı olaraq dəyişir: *alma-alma, gəlin-gəlin* və s.

3) Azərbaycan dilində *ı* saiti və *ğ* samiti söz əvvəlində işlənir.

4) Ərəb mənşəli sözlərin tərkibində dilimizə daxil olan dil-diş samitləri yoxdur, bu sözlər milli dilin artikulyasiyasına uyğunlaşmışlar.

5) Müasir türk dili ilə müqayisədə *e* saiti *i* saitinə: *necə-nicə, el-il, eşit-işit*; *e* saiti *a* saitinə: *heyvan-hayvan, heyran-hayran*; *ə* saiti *a* saitinə – *təsvir-tasvir, qəssab-kasab*; *ü* saiti *u* saitinə: *düçar-duçar, müəllim-muallim* uyğun gəlir.

5) Türk dili ilə müqayisədə söz əvvəlində *k-q* (*qaba-kaba, qəlb-kəlb*) və *d-t* (*daban-taban, dovşan-tavşan*), *p-b* (*poz-boz, palçıq-balçık*), *b-n* (*barmaq-parmaq, bic-piç*) əvəzlənmələri müşahidə olunur.

6) Qaquz və türk dillərindən fərqli olaraq söz əvvəlində *y* səsi düşür: *üz-yüz, üzük-yüzük*.

7) Azərbaycan dilində türk dilindən fərqli olaraq *q, x* samitləri və *ə* saiti işlənir.

8) Başqa oğuz qrupu dillərindən fərqli olaraq geminant səslər işlənir: *çaqqal, təyyarə* və s.

9) Tarixən *r* və *s* samitlərinin söz əvvəlində işlənməsində danışıqda səs əlavə edilir: *İrasim, İramin, istəkan* və s.

10) Cingiltiləşmə geniş yayılmışdır: *dağ, dəmir*.

11) Söz sonunda *q* və *ğ* səslərinin üstün mövqeyi vardır: *torpaq, dağ* və s.

Azərbaycan dili sintaktik qanununa görə, mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər sonda işlənir. Sözdüzəltmədə, əsasən, morfoloji (*dəmir-çi, ot-luq, qaldı-rı-cı*) və sintaktik (*otbiçən, günəmuzd*) üsullarından istifadə edilir. Müasir Azərbaycan əlifbası latın qrafikalı əlifbaya əsaslanır.

İşləndiyi sahələrdən asılı olaraq, müasir Azərbaycan ədəbi dili bədii, elmi, publisistik və işgüzar üslubları özündə birləşdirir (28).

Ədəbiyyat

1. Bax: N.Cəfərov. A.Q. Qəribli, E.Qəribli. Türkologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
2. Bax: T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1983.
3. Dah ətraflı bax: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi, 2007.
4. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1967.
5. F.Ağazadə. Məktəb kitabları və istilahlər // "Maarif işçisi" jurn.1926, №8.
6. "Tərəqqi" qəzeti,1909.
7. B.Çobanzadə. Türkcə sərf və nəhv istilahları // "Maarif işçisi", Bakı, 1927, №5.
8. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya, fotosənədlər). Bakı, "Çinar-çap", 2006.
9. R.Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi. Bakı, "Nurlan", 2009.
10. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), III c., Bakı, "Elm", 1982.
11. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c., Bakı, "Maarif", 1987.
12. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1 avqust 1910 cu il, №30.
13. "Həyat" qəzeti. 28 iyul 1905, № 38.
14. "Füyuzat" jurnalı, 1906, №1.
15. "Füyuzat" jurnalı, 1907, №21.
16. Bax: "Tərəqqi" qəzeti, 9, 10 fevral 1909, №8.
17. Rəşid bəy Əfəndiyev. Bəsirətül-ətval. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
18. F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
19. "Tərəqqi" qəzeti, 1909, №47.
20. "Açıq söz" qəzeti, 15 aprel 1916, №160.
21. "İqbal" qəzeti, 13 noyabr 1913, №504.
22. "Şəlalə" jurnalı, 20, 27 aprel 1913, №11, 12.

23. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 9 avqust 1900, №32.
24. Ətraflı bax: K.Talibzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, AMEA nəşriyyatı”, 1966.
25. “İqbal” qəzeti, 21 oktyabr 1913, №485.
26. “İqbal” qəzeti, 23 may 1913, №366.
27. “İqbal” qəzeti, 11 iyul 1913, №408.
28. Ətraflı bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981. “Müasir Azərbaycan dili”. 3 cildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri.

Н.Мамедли

**Азербайджанский язык - как один из тюркских
языков огузской группы**

Резюме

Как формирование турецких тюрков, так и у формирование азербайджанских тюрков начинается с приходом гуннов-гыпчаков на западный берег Каспийского моря и завершается нашествием сельджуков. В тот период племенные языки распадаются и формируется среднесельджукский язык. Начиная с XIII-XIV веков сельджукский язык распадается на османский и азербайджанский языки и каждый из них начинает свой самостоятельный этап развития. В древнем периоде азербайджанский литературный язык практически не использует ранее совместные с османским языком слова: *şimdi*, *şöylə*, *şu*, *kəndi* və s. В этот период заканчивается формирование тюркских литературных языков. Азербайджанский язык в своем развитии делится на два этапа: 1. Становление литературного языка: XIII-XIV века; 2) Классический язык стихов: XV-XVIII века.

Исследователи историю азербайджанского литературного языка делят на два периода: становление и стабильность:

I Становление или же древний период приблизительно охватывает этап начиная с IX-X и по XVII века. Ареал использования азербайджанского языка отличается своей масштабностью. Будучи языком армии таких азербайджанских государств как Сефевидов, Аггоюнлы, Гарагоюнлы, Джелараидов данный язык сыграл роль литературного языка в Передней Азии.

Лексический состав азербайджанского языка того периода отличается множеством арабских и персидских слов.

II Период стабильности начинается с середины XVII века и охватывает три периода: 1) обнародование литературного языка (до

XVII-XIX вв.); 2) период возникновения и развития национального языка (начало XIX-XX вв.); 3) современный период (после начала XX века).

Серьезное развитие азербайджанского языка начинается со второго этапа. На этом языке, наряду со стихами, писалась проза и драма, печатались газеты и журналы, составлялись некоторые официальные документы, велись научные исследования, писались учебники. Этот период продолжался до 30-х годов XX века и так сформировался национальный литературный язык.

На современном этапе – к середине XX века стабилизировались орфографические и орфоэпические нормы азербайджанского языка.

Три направления в азербайджанском литературном языке XX века являются ведущими:

1. Отождествление литературного языка с народным.
2. Создание литературного языка, опирающегося на традиции османского и азербайджанского языков.
3. Создание литературного языка, основанного на нормах литературного языка и понятного всеми.

N.Mamedli

**Azerbaijani language - as one of the
Turkic languages of the Oguz group**

Summary

Both the formation of Turkish Turks and the formation of Azerbaijani Turks starts with the arrival of the Huns-Gypchaks on the western shore of the Caspian Sea and ends with the Seljuk invasion. At that time, tribal languages fell apart and the Middle Seljuk language was formed. Starting from the XIII-XIV centuries, the Seljuk language falls into Ottoman and Azerbaijani languages, and each of them starts its own independent stage of development. In the ancient period, the Azeri literary language practically does not use the words previously used jointly with the Ottoman language: *şimdi, şöylə, şu, kəndi və s.* In this period, the formation of the Turkic literary languages ends. In its development, the Azerbaijani language is divided into two stages: 1. Formation of a literary language: XIII-XIV centuries; 2) the classic language of poetry: XV-XVIII centuries.

Investigators divide the history of the Azerbaijani literary language into two periods: formation and stability:

I. The formation or the ancient period covers approximately the stage from the IX-X to the XVII century. The range of use of the Azerbaijani language is distinguished by its scale. Being the language of the army of

such Azerbaijani states as Sefevids, Aggoyunly, Garagoyunly, Djelaraids, this language played the role of a literary language in Front Asia.

The lexical composition of the Azerbaijani language of that period is distinguished by a multitude of Arabic and Persian words.

II. The period of stability begins from the middle of the XVII century and covers three periods: 1) the promulgation of the literary language (up to the XVII-XIX centuries); 2) the period of emergence and development of the national language (the beginning of the XIX-XX centuries); 3) the modern period (after the beginning of the twentieth century).

Serious development of the Azerbaijani language begins with the second stage. Along with poems, prose and drama were written in this language, newspapers and magazines were printed, some official documents were compiled, scientific research was conducted, and textbooks were written. This period lasted until the 30s of the twentieth century and so formed the national literary language.

At the present stage, by the middle of the twentieth century, the spelling and orthoepic norms of the Azerbaijani language have stabilized.

Three directions in the Azerbaijani literary language of the twentieth century are leading:

1. The identification of the literary language with the people.
2. Creating a literary language based on the traditions of the Ottoman and Azerbaijani languages.
3. Creating a literary language based on the norms of a literary language and understandable by all.

Rəyçi: Əsgər Rəsulov
Filologiya elmləri doktoru, professor